պել, անոնց կորով եւ ինքնագիտակցութիւն ներշնչել, որ երկար տարիներէ ի վեր պակսեր էր յունական բանակին, որպէս զի անոնք կարենային չափուիլ զինուորական ազգի մը դէմ, որ բիւզանդական կայսրութեան ճճեկեր ըլլալը հասկըցեր էր առաջին օրէն իսկ։ «Դիւժէն, կ'ըսէ նոյն պատմիչը, խրոխտալով եւ մեծ բարկութեամբ ցամաքէն անցաւ ծով, եւ նստելով Բիւթանիա, ձեռքի տակ կուտեց անհուն բազմութիւն մը, վասն զի դեռ ընդարձակ թագաւորութեան մը սահմաններն ունէր, տարածուած Փիւնիկէի հովիտներէն, ուր էր եւ Մեծն Անտիոք, մինչեւ Վանայ բերդը, եւ բոլոր Ուշտունեաց երկիրը, Հերայի դիմաց»[64]։ Յետոյ նոյն պատմիչը կ'ըսէ «երբ տեսաւ զօրաց այնչափ բազմութիւն մէկտեղ հաւաքուած, իր մտքին մէջ անբարտաւանութեամբ հըպարտացաւ, կարծելով թէ ոչ մէկ երկրածին թագաւոր պիտի չկարենար իրեն յաղթել»[65]։

Կայսրը իր զինուորները զանազան խումբերու բաժնելով, իւրաքանչիւրին կարգեց սպարապետներ, որոնք յառաջացան Տրապիզոնի ուղղութեամբ. իսկ ինքը բանակին մեծ մասով հասաւ Թէոդոսուպոլիս, որ է Էրզրում, ուր կազմեց ձիաւոր բանակը, անդադար շարժման մէջ պահելով զայն, սպասելով ուրիշ դունդերու գալուստին[66]. կայսրը կ'ուզէր մեծ բանակ մը ձեռքի տակ ունենալ, որ թշնամիներուն սոսկալի երեւնար։ Արաղօրէն հասաւ Մանազկերտի սահմաններուն մօտ, ուր զարկաւ իր արքայական վրանը, դէմ առ դէմ Թրքական դունդին, չորս կողմը ամրոցներով ամրացնելով եւ պատերազմի օրը սահմանելով։ Ալփ-Արսլան, կ'ըսէ Ա. Լաստիվերցի, «տեսնելով իր այսչափ տարած յաղթութիւնները, աներկիւղ եւ խրոխտ մտքով ճակատեցաւ կայսեր բանակներուն դէմ»։ անիկա, կը յարէ նոյն պատմագիրը, մտքին մէջ ուխտեր էր, որ եթէ յունաց թագաւորը բռնուի, սիրով եւ պատուով զայն պիտի արձակէր դէպի իր թագաւորութիւնը. եւ երդումով դաշինք պիտի դնէր անոր հետ՝ որ խաղաղութիւն ըլլայ յունաց եւ պարսից միջեւ»[67]։ Երբ պատերազմի մէջ անոր յաղթեց, «որմէ կը դողար ու կը զարհուրէր, այդ աշխարհակալ եւ մեծ աթոռին տէրը ձերբակալ ընելով եւ կապանքի զարնելով՝ պարսից թագաւորին առջեւ կեցուցին, իբրեւ անոր ծառաներէն մէկը»։ Երբ տեսաւ Ալփ-Արսլան Դիւժէն կայսրը իբրեւ ստրուկ մը իր առջեւ կանգնած, «յիշեց դաշինքը՝ զոր Աստուծոյ հետ կնքած էր, եւ ոտքի ելլելով՝ նստեցուց զայն իր աջակողմը, անոր ցոյց տալով սէր եւ խնամ՝ իբրեւ սիրելի եղբօր մը, եւ իբրեւ հաւատարիմ բարեկամ մը մեծարեց զայն, եւ դաշինք դրաւ անոր հետ, թէ այսուհետեւ իմ եւ քու միջեւ խռովութիւն պիտի չըլլայ, այլ խաղաղութեամբ քու թագաւորութիւնդ վարես, եւ մենք պարսկական տէրութիւնը. բայց ինչ որ պատերազմով առի, ինծի պիտի մնայ, այլեւս պիտի չարշաւենք ձեր աշխարհը։ Ապա արձակեց զինքը մեծ պատուով...»[68]։

Երբ Ալփ-Արսլան յետոյ լսեց թէ Ռոմանոս Դիւժէն դաւաճանութեամբ իր նախարարներէն բռնուեր է, եւ խայտառակութեամբ խաւարեցուցած են անոր աչքերը եւ ապա սպանած, եւ չէր կրցած կայսերական աթոռը դառնալ, այլ չարչարուելով մեռած, լեցուեցաւ խռովութեամբ եւ ցասումով. կ'ուզէր սիրելիին վրէժը լուծել, բայց մեռաւ[69]։...

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

Ծանօթ. — Այս հատուածով այսպէս կիսատ կը մնայ ձեռագիրը. եւ հեղինակը, թողած միջնադարու մեր պատմութեան այս կարեւոր շրջանը, կ'անցնի ուսումնասիրելու, աւելի մանրամասնօրէն, նոր շրջանը։ Այդ մասին՝ յաջորդ թիւերով։ (Խմբ.)

---

64. Անդ։
65. Անդ։
66. Հմմտ. Ա. Լաստ. Իե. 112-113։
67. Անդ։
68. Ա. Լաստ. Իե. 116։
69. Հմմտ. անդ։

ՀԱՅ ՎԶՐՈՒԿՆԵՐՈՒ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ ՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

ՄԷՄԼՈՒՔՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1964, թ. 4-6, էջ 117)

Գ.

Ֆախր էտ-տին Ապտ էլ-Ղանի իպն Թաճ էտ-տին իպն Ապու լ-Ֆարաճ իպն Նագուլա էլ-Արմանի էլ-Մալիգի

Ֆախր էտ-տին որդին էր Թաճ էտ-տին, որ իր հօր յաջորդեց՝ Եգիպտոսի մամլուք կառավարական կեանքին մէջ։

Գէորգ Մըսրլեան հետեւելով Մաղրիզիի խիթաթին, այսպէս կը դրէ այս վըրուկին համար.

Ֆախրէտտին Ապտէլ Ղանի

«Ապու լ-Ֆարաճի թոռ եւ Ապտէրրազաղի որդին է Ֆախրէտտին Ապտէլ Ղանի, որ էմիր, վէզիր, մուշիր եւ ուսքատար տիտղոսները ունէր։ Անձամբ հսկած է Մուայեատի մզկիթին յարակից աւազանին չինութեան (Հատ. Դ. էջ 138)։ Ան ծախու առած է ատենօք Աֆտալի կողմէ չինուած նշանաւոր Տար էզ Զահապը, եւ զայն փլցնելէ ետք՝ վայրին վրայ չինած է այդեստանով շրջապատուած փառաւոր ապարանք մը (Հատ. Դ. էջ 102)։ Շինած է նաեւ Ֆախրիի հոյակապ մզկիթը, որ Ճամի էլ Պէնաթ կը կոչուի այսօր եւ որու մասին հետեւեալը կը գրէ Մաղրիզի. — «Ֆախրի մզկիթը. — Այս մզկիթը մօտը կը գտնուի Պահատուր էլ Ասասրի պալատ կոչուած Տար էզ Զահապի, որ մերձակայ է Պէյն էս Սուրյէն թաղին ոսկեկամարին, նեղ անցքին (Խավխա) եւ Պապ Սատայի մէջտեղ։ Վէզիրիյէ թաղին մօտակայ Տարպ էլ Ատասն ալ հոն կ'առաջնորդէ։ Այս մզկիթը չինած է էմիր Ֆախրէտտին Ապտէլ Ղանի Պին էլ էմիր Թաճէտտին Ապտէրրազաղ Պին Ապու լ-Ֆարաճ էլ Ուսքատար, Հիճ. 821 (Թ. 1418) թուականին։ Անոր մէջ խոթպայի առաջին ընթերցումը տեղի ունեցաւ նոյն տարուան Շաբանի 28ին, Ուրբաթ...։ Էմիր Ֆախրէտտին մեռաւ նոյն տարուան Շէվվալ 15ին, երբ մզկիթը ամբողջութեամբ լրացած չէր տակաւին եւ թագուեցաւ հոն» (Հատ. Դ. էջ 136)։ Այսքան է միայն Մըսրլեանի ուէջ 136)։ Այսքան է միայն Մըսրլեանի ուրեցած տեղեկութիւնը (էջ 126)։ Բարեբախտաբար Թաղրի Պիրտի մեղի կու տայ շահեկան մանրամասնութիւններ։

«(Երկրորդ Ռապի ամսոյն) 13ին (Քրիստոսի 1411, Օգոստոս 4ին) Սուլթանը (էնտոսի 1411, Օգոստոս 4ին) Սուլթանը (

Ապու լ–Ֆարաճը։ Սուլթանը համաձայնեցաւ անոնց առաջարկին, ձերբակալեց Ֆախր էտ–տինը, երկրորդ Ճումատայի վերջին օրը (Հոկտեմբեր 18), եւ զայն յանձնեց վէզիր իպն էլ–Պաշիրի հսկողութեան։ Վերջինս ոչ մէկ չարչարանք չզեղչեց իր պատիժէն իպն Ապու լ–Ֆարաճի հանդէպ, որ սակայն, չխոստովանեցաւ որեւէ դրամի տէր ըլլալը. բայց դանուեցան իրեն պատկանող վեց հազար տինար, եւ կարասներ՝ զինիով լեցուն, ու ան չարչարանքի ենթարկուած մնաց բազմաթիւ օրեր» (Բ. մաս, էջ 180)։

Նոյն այդ տարին «Սուլթանը էլ–Խալիլի արարողապետին՝ Մանդալիի շնորհեց Սուլթանական արարողապետի պաշտօնը, իրը յաջորդ Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճի» (Անդ, էջ 181)։

1413ին, Օգոստոս 28, «Երկուշաբթի, առաջին Ճումատայի 30ին, Սուլթանը Ֆախր էտ–տին Ապտ էլ–Ղանի որդի վէզիր Թաճ էտ–տին Ապտ էր–Բազզազ իպն Ապու լ–Ֆարաճի շնորհեց քննիչ–կառավարիչի պաշտօնը էշ–Շարգիայի եւ էլ–Ղարբիպիայի» (Գ. մաս, էջ 20)։

1414ի Մարտ 16ին դիմաց, Թաղրի Պիրտի՝ առնելով Մաղրիզիէ՝ կը գրէ. «Մաղրիզի (Աստուած ողորմի իրեն) կ'ըսէ – Եւ այս ամսոյն էմիր Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Օարաճ եկաւ վերին Եգիպտոսէն, 23ին, (Տհու լ–Հիճճա ամսոյն, Մարտ 16) բերելով շատ մը ձիեր, ուղտեր, եղներ եւ ոչխարներ։ Ան հաւաքած էր նաեւ ոսկի, թէ՛ դրամ եւ թէ կնոջական զարդ, եւ ասկէ զատ՝ այլ ու կին դերիներ, ինչպէս նաեւ ազատածին կիներ՝ զորս դերած էր. ասոնցմէ ոմանք ան նուիրեց, իսկ մնացեալները ծախեց։ Ան այս մասին մէջ, վերին Եգիպտոսի աւազակախումբերու պետերուն նման վարուեցաւ, որոնք յանկարծակի դիշերով կ'իյնան գիւղի մը վրայ. որովհետեւ ան երբ քաղաքի մը վրայ կ'իջնէր, կը կողոպտէր բոլոր բերքերը եւ արջառները՝ որոնք հոն կը գտնուէին, կը կողոպտէր կիները իրենց զարդարանքներէն եւ հագուստներէն, այնպէս որ ան բան մը ուրիշին համար չէր թողուր, դանոնք մերկ ձգելով։ Այս վարմունքով՝ վերին Եգիպտոսի վրայ աւերած բերաւ, որուն վատ հետեւանքները կը վախցուին։ Երբ ան Գահիրէ եկաւ, բնակիչներուն վրայ բռնանալ սկսաւ, ինչպէս նաեւ շրջակայքներուն վրայ. վերեւ յիշուած իրերը ծախեց բարձրագոյն գնով, եւ ուրիշ մէկը՝ որուն վրայ պարտք դրուած էր, ստիպուած էր նաեւ ծախսել նկատելի գումար մը՝ իրը նուէր իր յիսնապետներուն եւ ուրիշ օգնականներուն» (Վերջ Մաղրիզիէ յառաջբերուած մասին. Գ. մաս, էջ 23–24)։ Կ'երեւի թէ խօսքը հարկահաւաքումի մասին է։ Տարակոյս չկայ որ Սուլթանին իսկ աւարառենչութիւնը գոհացնելու համար, որուն ուղղակի գոհն իսկ եղաւ Ֆախր էտ–տին, ինչպէս որ քիչ աւելի վերը տեսանք, ան ըստիպուեցաւ խիստ միջոցներ ձեռք առնել՝ վերին Եգիպտոսի մէջ։ Սակայն հայ վերդուկը ասով ալ չկրցաւ ազատիլ եւ Թաղրի Պիրտիի համաձայն՝ Սուլթան էլ–Մէլիք էլ–Մուայատ Շէյխի քովէն փախաւ Պաղտատ։ Թաղրի Պիրտի կը գրէ. 1414 Դեկտեմբեր 10ին «Ֆախր էտ–տին Ապտ էլ–Ղանի իպն Ապու լ–Ֆարաճ փախաւ Պաղտատ»։

«Այս է պատմութիւնը Ֆախր էտ–տինի։ Երբ ան Սուլթանին հետ ճամբայ ելաւ դէպի Սիւրիա եւ Համա հասաւ, սկսաւ վախնալ Սուլթանէն եւ Ռաճապի առաջին օրերուն՝ փախաւ դէպի Պաղտատ» (էջ 28)։ Կ'երեւի թէ վերին Եգիպտոսէն դառնալէն ետք՝ Ֆախր էտ–տին Սուլթանի արարողապետի պաշտօնին մէջ վերահաստատուեցաւ, քանի որ իր փախուստին միջոցին այդ կը պաշտօնավարէր։ Թաղրի Պիրտի շարունակելով կ'ըսէ որ 1415ի Մարտին երկրորդ կէսին «Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճէ՝ Պաղտատէն նամակ եկաւ սա պարունակութեամբ թէ ինքը կը դանուի Մուղանսիրի Դպրոց Մզկիթը եւ ներողութիւն կը խնդրէ, որուն տրուեցաւ նպաստաւոր պատասխան, եւ ապահովակիր դրկուեցաւ իրեն» (Գ. մաս, էջ 29)։ Ֆախր էտ–տին շուտով Գահիրէ վերադարձաւ եւ կ'երեւի թէ Սուլթանը հիւսիսային Եգիպտոսի քննիչ–կառավարիչ նշանակեց զինքը։ Թաղրի Պիրտի կը վկայէ որ 1416ի Մայիս 10ին «Սուլթանը (պատուոյ) պարեգօտ մը դրկեց Ֆախր էտ–տին Ապտ էլ–Ղանի իպն Ապու լ–Ֆարաճի, որ այդ տեղն ընդհանուր քննիչ էր հիւսիսային Եգիպտոսի, զայն նշանակելով արարողապետ՝ Մուհիպ էտ–տինի տեղ։ Յետոյ երբ իպն Մուհիպ էտ–տին ենթարկուեցաւ խիստ պատիժի եւ չարչարանքի՝ Ճազմազի տան մէջ, կարգադրուեցաւ որ ան վճարէ 150·000 տինար։ Այն տեղն ան փոխադրուեցաւ Ճազմազի տունէն, եւ Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճ՝ Գահիրէ դալէն ետք՝ զայն հսկողութեան տակ առաւ» (Անդ, էջ 40)։ Երբ Սուլթան էլ–Մուայեատ Շէյխ Դամասկոս մեկնեցաւ՝ Բիր Օմարի դէմ արշաւանքով, 1417ի Մարտի 23ին, «Գահիրէ մնաց Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճ արարողապետը եւ Սահիպ Պատր էտ–տին Հասան իպն Նասր Ալլահ, հաշուապահը անձնական դանձուց» (Անդ, էջ 43)։

1417ի Նոյեմբեր 6ին Սուլթանը մեկնեցաւ Կագա։ «Իր արարողապետը, Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճ, անոր հանդիպեցաւ Սուղդարեայ քաղաքին մէջ, անոր առջեւ դետինը համբուրեց, եւ անոր յանձնեց հաշուեցիր մը՝ որ կը պարունակէր թուարկումը ձիերուն, դրամներուն եւ ուրիշ սեփականութիւնները Սուլթանին, որոնք յետոյ պիտի նկարագրենք. Թանին, որոնք յետոյ պիտի նկարագրենք. ասով (Սուլթանը) հաճեցաւ» (Անդ, էջ 52)։

1417ի Նոյեմբեր 29ին «Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճ արարողապետ կը նըշանակուի» (Անդ, էջ 53)։ Դեկտեմբեր 2ին «Սուլթանը ձի հեծաւ եւ զնաց Միջնաբերդէն վար՝ իր էմիրներուն եւ մտերիմներուն հետ, եւ պատոյտ մը կատարեց ձիպայի ջրեղերքը՝ որպէսզի հանդիսաւորեն եւ ուրիշ (թռչուններ)։ օրուան վերջը վերադարձաւ Կամուրջի Դռնէն, անցաւ Երկու Պատերու մէջէն եւ իջաւ Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճ արարողապետին տունը։ Ֆախր էտ–տին անոր նուիրեց 10 հազար տինար։ Յետոյ Սուլթանը մեկնեցաւ Ֆախր էտ–տինի տունէն, զնաց դիտելու արարողական լուացումի ջրամբարը, որ կառուցուած էր Մուայեատի Մզկիթին համար, եւ յետոյ Միջնաբերդ բարձրացաւ» (Անդ)։ Իսկ նոյն տարուան Դեկտեմբեր 6ին, Սուլթանը «Շնորհեց Արղուն Շահ էն–Նաուրուզի Միկանիին վէզիրութիւն՝ Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճի տեղ. սակայն Իպն Ապու լ–Ֆարաճի նուիրեց պարեգօտը վերահաստատելով արարողապետի պաշտօնին մէջ, եւ հրամայեց որ ան ըլլայ եւեմտական վարչութեան խորհրդական»։

«Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճի (Սուլթանին)՝ զոր մենք խոստանուէրը (Սուլթանին)՝ զոր մենք խոստացանք նկարագրել, երբ Սուլթանը Եգիպտոս վերադարձաւ՝ կը հասնէր 400·000 տինար ոսկի եւ 18·000 իրտապ արտադրութեան. այս գումարին 40·000 տինարը եւ 18·000 իրտապ արտադրութիւնը, զոր կրցած էր խնայել վէզիրութեան դրամ կրցած էր խնայել վէզիրութեան դրամ սենեակէն. գումարը որ կրցած էր խնայել սենեակէն՝ 80 Սուլթանին մանաւոր դրամսենեակէն՝ հազար տինար էր. հարաւային եւ հիւսիսային Եգիպտոսի շրջաններէն հաւաքած գումարը 200·000 տինար էր, եւ իր ատաէն ստացած գումարը 30·000 տինար. այս բոլորը աւելցած էին 200·000 տինարին վրայ՝ որ ան բերած էր Սուլթանին՝ երբ վերջինս Սիւրիա կը դտնուէր» (Գ. մաս, էջ 53–54)։

1418ի Մարտ 15ին, այսինքն «Սաֆար 6ին, Սուլթանը հապճեպով զնաց, ընկերութեամբ իր Սարիմ էտ–տին Իպրահիմ տղուն եւ քանի մը ուրիշներու, եւ իջաւ Զուվայիլա Դրան մօտ։ Անիր մզկիթը՝ Զուվայիլա Դրան մօտ։ Անկէ զնաց Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճ արարողապետին տունը, եւ հոն ճաշեց. այն տեղն Ֆախր էտ–տին անոր նըշեց 5·000 տինար։ Ֆախր էտ–տինի տուէրեց 5·000 տինար։ Ֆախր էտ–տինի տուն հեծեալ զնաց Սահիպ Հասան իպն Նասր Ալլահի տունը» (Անդ, էջ 55)։ Իսկ Մայիս 5ին, Սուլթանը «Բռնեց եւ Ֆախր էտ–տին իպն Ապու լ–Ֆարաճի յանձնեց վէզիր էմիր Արղուն Շահ էն–Նաուրուզի Միկանին եւ էմիր Ազզուզա Շէյխան, Գահիրէի կառավարիչը, որպէս զի եր-

© National Library of Armenia

կուքն ալ տուգանքի ենթարկէ» (Անդ, էջ 56)։ Թաղրի Պիրամի քիչ եաք կ'աւելցնէ որ «Սուլթանը շնորհեց Էմիր Պարսպայի էտ-Տուզմաղի (որ Թարապուլուսի փոխարքայութեան փոխանցուած է) աւատը՝ Էմիր Ֆախր էտ-տին իպն Ապու լ-Ֆարաճ արարողապետին, եւ Ֆախր էտ-տինի աւատը տուաւ Պաար էտ-տին իպն Մուհիպ էտ-տինի, որ վէզիր նշանակուած էր Արղուն Շահի տեղ» (Անդ)։

1418ի Նոյեմբեր 16ին, Սուլթանը «Շնորհեց Սէյիֆ էտ-տին Ապու Պաքր իպն Գուղլուպաղ, ծանօթ իբր էլ-Մուղաուվիզ, գործադիր քարտուղար, Իպն Ապու լ-Ֆարաճի արարողապետական պաշտօնը՝ Ֆախր էտ-տին իպն Ապու լ-Ֆարաճի տեղ, անոր մահէն վերջ։ Սուլթանը հրամայեց նաեւ որ Իպն Ապու լ-Ֆարաճի ինչքերը հսկողութեան եւ գրաւման տակ դրուին։ Իր թողնը կը բաղկանար 300·000 տինարէ, երեք մուրհակներէ՝ 70·000 տինարի. արմտիք, հագուստ (կամ լաթեղէն) եւ մուշտակներ, 100·000 տինար արժող, որոնք բոլորն ալ Սուլթանը գրաւեց» (Գ. մաս, էջ 61–62)։

Ֆախր էտ-տինի մահուան մասին՝ Թաղրի Պիրամի կը գրէ հետեւեալ տողերը.

«Էմիր եւ Վէզիր Ֆախր էտ-տին Ապա էլ-Ղանի, որդի Վէզիր Թաճ էտ-տին Ապա էր-Բաղդադ իպն Ապու լ-Ֆարաճ իպն Նաղուլա էլ-Արմանի էլ-Մալիքիի, Սուլթանին արարողապետը, մեռաւ Երկուշաբթի, Շաուվալի կիսուն, իր տան մէջ, Երկու Որմերու մէջ (Զրանցքի փողոց), ի Գահիրէ. ան թաղուեցաւ իր մզկիթին մէջ, որ կառուցած էր իր տան դէմ։ Իբր արարողապետ իրեն յաջորդեց էդ-Զէյնի Ապու Պաքր իպն Գուղլուպաղ, ծանօթ իբր էլ-Մուղաուվիզ։

Ֆախր էտ-տին ծնած էր Շաուվալ 784ին (1381 Դեկտեմբերին), եւ մեծցած իր հօր խնամքին տակ. երբ իր հայրը Գաղեայի կառավարութենէն փոխադրուեցաւ վէզիրութեան, էդ-Զահիր Պարքուգի (Սուլթանութեան) օրով, ան իր որդին Գաղեայի պաշտօնին նշանակեց։ (Հիճրէթի) 813ին (1410ին) քննիչ-կառավարիչ եղաւ Շարղեայ նահանգին եւ սուրը շարժեց Արաբներուն մէջ, վատ կամ լաւ, ծայրայեղութեան երթալով արիւնահեղութեան մէջ, եւ դրամ դրաւելով մինչեւ որ բռնութեան եւ խստութեան մէջ չափը անցուց։ Յետոյ ուզեց աւելցնել իր բռնութիւնը եւ գեղծումները եւ էլ-Մալիք էն-Նասիր Ֆարաճի տուաւ 40·000 տինար՝ արարողապետի պաշտօնին կոչուելու համար, Թաճ էտ-տին Ապա էր-Բաղդադ իպն էլ-Հայսամի տեղ, 814ին (1411ին)։ Էլ-Մաղրիզի կ'ըսէ. «Ան ձեռք դրաւ ժողովուրդին վրայ՝ անոնց ինչքը գրաւելու համար, ամէնէն սարսափելի բռնութեան եղանակով, այնպէս որ սարսափ ազդեց ամէն արարածի, առելութիւն եւ անէծք իր դէմ աճեցաւ, մինչեւ որ պաշտօնէ հեռացուեցաւ Տհու լ-Հիճճային նոյն տարւոյն։ Իր հեռացման առթիւ ուրախութիւնը անչափ էր. մինչ պատիժի կ'ենթարկուէր, ականատեսներու թիւը երբեք այդքան չէր եղած. ամէն ոք խորհեցաւ որ ան պիտի մեռնի, եւ նոյն իսկ իր թշնամիները իրեն հանդէպ խղճահարեցան։ Այս բոլորին հանդէպ աննկարագրելի տոկունութիւն ցոյց տուաւ ոգւոյ եւ անտեղիտալի կորով։ Այն առեն ազատ արձակուեցաւ, եւ վերադարձաւ Գաղեայի կառավարութեան, սակայն պաշտօնանկ եղաւ եւ (Սուլթան) էն-Նասիրի հետ Դամասկոս գնաց, առանց պաշտօնի։ Երբ էն-Նասիր սպանուեցաւ, ան ինքզինքը կցեց Էմիր Շէյխի հետեւորդներուն եւ վերադարձաւ իբր հիւսիսային Եգիպտոսի քննիչ կառավարիչ» (վերջ էլ-Մաղրիզիի պատմութեան, համառօտեալ)։

«Կը նշեմ, 819ին (1416) երկրորդ անգամ ըլլալով՝ արարողապետ եղաւ Իպն Մուհիպ էտ-տինի տեղ, որ իրեն յանձնուեցաւ եւ ինք դէն պատիժ ենթարկեց, անկէ շատ դրամ առնելով։ Յետոյ յաւելեալ պաշտօն տրուեցաւ վէզիրութեան եւ յառաջացաւ (Սուլթան) էլ-Մալիք էլ-Մուայեատի վստահութիւնը շահելուն մէջ. սակայն Սուլթանը այդ առեն փոխեց իր վերաբերումը Ֆախր էտ-տինի հանդէպ, որ իրմէ փախաւ, Համայի վրայով՝ Պաղտատ, եւ հոն մնաց, մինչեւ վերադարձաւ ապահովագիրով էլ-Մուայեատէն։ Ինք արարողապետ եղաւ դարձեալ եւ այդ պաշտօնին մէջ շարունակեց մինչեւ որ յիշեալ թուականին մեռաւ»։

«Էլ-Մաղրիզի (Աստուած ողորմի իրեն) կ'ըսէ. — Եւ ան բռնատէր մըն էր, խիստ, անհնարին, անյողդողդ, խոժոռ, շատ հեռու ամէն նրբութենէ, Աստուծոյ արարածներէն անթիւ անհամար սպաննեց, բոլոր Եգիպտոսի շրջանը աւերեց, աղքատացուց ժողովուրդը բռնատիրութեամբ, գեղծումով, եւ փճացումով բոլոր երկրին մէջ իր Սուլթանին հաճելի ըլլալու համար – որով Աստուած զինքը ենթարկեց անդութ պատիժի։ (Էլ-Մաղրիզիէ յառաջ բերուած համառօտեալ վկայութիւն)»։

«Կը նշեմ, իր բռնութիւնը եւ անարդարութիւնը չէ կարելի ուրանալ, որովհետեւ ան եկաւ բռնութեան եւ խստութեան մանկութիւնը։ Որովհետեւ ծագումով բռնատիրութիւնը։ Որովհետեւ ծագումով հայ էր, իբր քրիստոնեայ կրթուած, ղպտիներու քով սորված, և բարձրացաւ Գահիրեայի մէջ տուրք հաւաքողներու հետ. այսպէս, անխղճութիւն եւ վատ բնաւորութիւն իր մէջ միացած էին՝ որ ուրիշի քով չի գտնուիր այդ աստիճան։

Ըսուած էր որ երբ իր դերեզմանին մէջ թաղուեցաւ՝ իր դպրանոց մզկիթին խըցիկին մէջ, կարգ մը Սուֆիներ եւ ուրիշներ իմացան իր դուշելը. այս լուրը բերին իմացան իր դուշելը. այս լուրը բերին իր կեանքը աւելի երկար ըլլար՝ իր բռնապետութիւնը եւ անարդարութիւնը աշխարհը պիտի լեցնէր։ Ես իր կենսագրութիւնը տուի մեր Էլ-Մանհալ էզ-Սաֆի իմ պատմութեանս մէջ մանրամասնօրէն, աւելի ընդարձակ քան հոս, եւ յիշեցի իր ազգականները, որոնք զինք օրինակեցին բռնատիրութեան, անարդարութեան եւ անօրէն կեանքի մէջ. սակայն Աստուծոյ անէծքը բռնաւորներու վրայ է։ Կը նշեմ, որ իրենց բռնութենէն յիշատակելի է այն՝ որ անոնք կառուցին մզկիթներ եւ հիւրանոցներ այդ դարշելի դրամով՝ որ կուգար արիւնէն եւ ինչքերէն Մահմետականներու։ Դպրատան մզկիթը Ֆախր էտ-տինի եւ ճէմալ էտ-տին էլ-Պիրի արարողապետին չինած (մզկիթը) եւ ուրիշ մըն ալ Բարդաւաճութեան Դրան քով – այս երեք մզկիթները ծայրաստիճան գեղեցիկ են եւ հաստատուն չինուած, զարդարանքներով եւ սքանչելի մարմարով։ Այս ամէնով հանդերձ կը խորհիմ որ մարդոց սիրտերը աւելի կ'ազդուին զաւիթին սալաքարերով Սէյիտ էզ-Սուատա վանքին եւ անոր ճաթռտած ծեփին համար՝ քան թէ զարդարանքներէն եւ մարմարէն այս մզկիթներուն – այս պարզ է մարդոց համար՝ որոնք փափուկ եւ ազնիւ միտք ունին» (Գ. մաս, էջ 112–3)։

Տարակոյս չկայ որ Թաղրի Պիրամի աւելի Ֆախր էտ-տինի ծագումին համար է որ զինքն ու իր դերդաստանը այսքան խիստ կերպով կ'անուանարկէ։ Զարմանալի է որ փոխանակ կեղեքիչ Մէմլուք Սուլթաններու ապօրինի, վայրագ բռնատիրութիւնը այպանելու, որոնց վրայ կ'իյնար անդիջող խստութեանց եւ չարչարանքներու պատասխանատուութիւնը, որուն ենթարկուեցան Ֆախր էտ-տին, իր դերդաստանին ուրիշ պաշտօնատարները եւ առ հասարակ մէմլուք Սուլթաններուն ելեւմտական պաշտօնատարները, որոնք մէմլուք աւարատենչ Սուլթաններուն բռնատիրական ցանկութիւնները կատարեցին։ Նոյն իսկ Թաղրի Պիրամի մանրապատում պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ ինչ անհանդուրժելի բռնատէրեր էին մէմլուք Սուլթանները, եւ թէ ինչպէս երկիրը առ հասարակ կը տառապէր անոնց անկայուն վարչութեան տակ, միշտ ենթակայ տիրատենչութեան վատ դաւերուն, դաւաճանութեանց, որոնց մասնակից էր նոյն իսկ Թաղրի Պիրամի հայրը եւ դերդաստանը։ Եթէ քիչ մը կարդ ու կանոն, շինարարութիւն, եւն...

կը նշմարենք մէմլուք Սուլթաններու ատեն, ատիկա ալ կու գայ ո՛չ թէ կըռուաւէր, անհանդարտ, դաւաղիր մէմլուք զինուորական տարրերէ, այլ բնիկ եգիպտացի, զգաթ եւ վաղուց երկրին շահերուն նուիրուած հաւատարիմ հայ տարրերէ։ Թաղրի Պիրամ ի զուր անէծք ու լուտանք կ՚ուղէ տեղալ Ֆախր էտ-տինի, որ ոչ միայն իր երկրորդ հայրենիքին՝ Եգիպտոսի ծառայեց, անոր երբեմն ապիրատ եւ անարժան տիրակալներուն ցանկութիւններէն բռնադատուած, այլ կրցաւ Ֆախրիէի հոյակապ մզկիթին պէս կոթող մը թողուլ եգիպտական մշակութային վառաւոր անցեալին մէջ։

(Շար. 2)

Յ. ՓԻԻՐՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԶՆՔՈՒՇԸ ԺԸ-Ի ԴԱՐ

Զնքուշը (Շէնկուղ), ԺԱ. դարու վերջին քառորդին, Անիի գաղթականներով[1] Արշակունեաց հռչակաւոր Բնաբեղ[2] բերդաւանի աւերակներուն վրայ հիմնուած օրէն սկսեալ, ըլլալով բնակչութեամբ միատարր ՀԱՅ, կառավարուած է հայ իշխաններով (կամ քաղաքապետներով) մինչեւ ԺԶ. դար, Օսմանցիներու գրաւումը, եւ վերջիններուն օրով ալ, մինչեւ ԺԸ. դարու կէսը։ Հռոմէացիներու եւ Պարսիկներու միջեւ Հայաստանի բաժանումէն անմիջապէս յետոյ, 389ին, Հռոմ իր տիրապետութեան տակ անցած հայ նախարարութիւններուն վերջ տուաւ եւ 395էն ետք, երբ հռոմէական կայսրութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ եւ անոր արեւելեան մասը կոչուեցաւ բիւզանդական կամ յունական կայսրութիւն, յոյները փորձեցին իրենց գերիշխանութեան ենթարկուած Արեւմտահայաստանի հայերը ձուլել, բայց անոնք երբեք բաւարար ժամանակ չունեցան իրենց այդ վատ ծրագիրը իրագործելու, որովհետեւ, Է. դարէն սկսեալ, արաբական, սելճուքեան, մոնղոլեան եւ թաթարական արշաւանքներուն դէմ իրենց տիրոյթները պաշտպանելու համար պէտք ունէին հայոց մարտական ուժին եւ պարտաւորուած էին թուլցնել իրենց ճուլումի եւ օրթոդոքսացումի քաղաքականութիւնն ու սեղմումները։

Այսպէս, հակառակ յոյներու բոլոր նենդութեանց եւ չարամտութեանց, ոչ միայն հայ ժողովուրդը պահեց իր ազգային դիմագիծը, այլ նաեւ հայ իշխաններով կառավարուեցան ու հայոց մարտական ուժերով պաշտպանուեցան Դ. Հայքի հայրենակ քաղաքները յոյներու տիրապետութեան դարաշրջաններուն։ Միջին դարու մեր մատենագիրներէն Մ. Ուռհայեցի եւ Սմբատ Սպարապետ երկարօրէն նկարագրած են Սելճուքներու դէմ Արզնիի, Պաղինի, Բարուի եւ այլ քաղաքներու (անտարակոյս Զնքուշը ասոնց մէջ է) հայ իշխաններուն մղած կռիւները։

Յոյները իրենց անջնջելի հետքերը թողուցած են Զնքուշի եւ անկէ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ատիչի վրայ։ Յարգ կանգուն կը մնան Զնքուշի կամարակապ կամուրջն ու հոյակապ բաղնիքը (Զ. դարուն շինուած Յուստինոսի կողմէ) եւ Բերդաթաղի (Ղալայ մահլէ) մէջ, աւերակ Բանբեղ բերդին կից, եկեղեցին որ մզկիթի վերածուած էր ու կը կոչուէր Ուլուճամի[3], որուն մէջ, ինչպէս նաեւ Եփրատի եզերքը գտնուած, այժմ աւերակ, Վարի Ատիչի փլատակներու որմերուն վրայ քանդակուած յունարէն արձանագրութիւններ կային։

Պարզ է, թէ յոյները միայն պահակաղօրքեր կը պահէին Զնքուշի (Բնաբեղ բերդ) եւ Եփրատի դեռափը (Վարի Ատիչ), որ կարեւոր անցք (կէշիտ) մը էր մեր օրերուն ալ։ Յոյն բնակչութիւն հաստատուած չէ Զնքուշի եւ Ատիչի մէջ։ Այս երկու վայրերուն մէջ մէկ հատ իսկ յոյն չկար ո՛չ միայն ԺԹ. եւ Ի. դարերուն, այլ չէ եղած ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն ալ, հաճախ մեր ձեռքին տակ գտնուած յիշատակարաններուն եւ Մինաս Ամթեցիի Օրագրութեան։ Վերջինը կը յիշէ Զնքուշի հիշատակարանները եւ Զերմուկի մօտ Հասարանի մէջ հայածէս ասորիներու գոյութիւնը՝ այժմ քրտարնակ եւ աւերակ դիւղերու մէջ[4], սակայն երբեք ակնարկութիւն չունի յոյներու գոյութեան մասին Զընգուշի եւ Ատիչի մէջ։ Բազմաթիւ յոյներ կային Արզնի-Մատանի մէջ մինչեւ 1915ի Մեծ Եղեռնը, ինչ որ կը նշանակէ, թէ մեր հիշատակներու մէջ յոյներու տիրապետութեան ժամանակամիջոցին (Դ-ԺԲ. դար) Զնքուշի եւ Ատիչի մէջ յոյներ տեղաւորուած են Արզնիի եւ հիշատակարանին մէջ։

Յայտնի է, թէ յոյն պահակաղօրքերը հեռացած են Զնքուշէն և (Վարի) Ատիչէն յունական տիրապետութիւնը այս երկու վայրերու վրայ վերջ դնելուն հետ միաժամանակ։ Բայց Եփրատի առափնեայ (Վարի Ատիչի) յոյն պահակաղօրքի թիւը այնքան խոշոր է եղած, որ յոյն լեզուի ազդեցութիւնը մինչեւ Ի. դար մնացած էր Ատիչցիներու լեզուական հնչիւնին վրայ[5]։

Լ-ԺԶ. դար, հողամասային նուաճումներու համար յոյներու դէմ կռուող մահմեդական ասպատակները – որոնց ձեռքն անցան նաեւ Դ. Հայքի դաւառները փոխն ի փոխ – Արաբ, Սելճուք, Մոնղոլ, Թուրքմէն՝ Ազգոյնելու եւ Գարագոյնելու ուամէնէն ետք այս վերջին երկուքին միացումով կազմուած պարսկական Սէֆէվէ պետութիւնը՝ մտահոգուած էին միայն իրենց նուաճած երկիրներուն բնակչութեան վրայ ծանր հարկեր դնելով։ Այդ պատճառով, անոնք ձեռք չէին տար հայ իշխաններով կառավարուած տեղական (civil) վարչութիւններուն, այլ անոնց վրայ կ՚աւելցնէին իրենց ոստիկանութիւնը՝ հարկերու գանձումը կատարելու, եւ դատաւորութիւնը՝ երկրի անդորրութիւնը ապահովելու համար։ 1514 թ. Զալդիրանի թրքա-պարսկական վճռական ճակատամարտին, երբ, Մոլլա Իտրիսի գլխաւորութեամբ, քիւրտերը մեծ օժանդակութիւն ցոյց տուին յաղթական Օսմանցիներուն, վերջինները քիւրտերուն խոստացած «անկախութիւնը» ջուրը ձգելու համար սկսան լարել անոնց աշիրաթները իրարու դէմ, ինչպէս նաեւ հայերն ու քիւրտերը իրարու դէմ։ Տիգրանակերտէն

1. Բազմավէպ, 1963, Սեպտ.-Դեկտ. թիւ 9-12, էջ 255-259։
2. Անդ, 242-254։

3. Ի դէպ, այս մզկիթի վերածուած եկեղեցիին ակնարկելով Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, 1808ին Վենետիկ տպուած իր «Աշխարհագրութիւն Զորրից Մասանց Աշխարհի» հատոր Ա. Ասիոյ մէջ (էջ 239-240) գրած է «կայր ի յաւանն եւ այլ եկեղեցի որ էանց ի ձեռս տանկաց»։ Թէեւ Հ. Ինճիճեան այդ մզկիթի վերածուած եկեղեցիին հայկական ըլլալը բնորոշած չէ, բայց, անոր հետեւելով, 19րդ դարու բանասէրներէն ոմանք զայն սխալմամբ «հայկական» են կոչած։ Իրողութիւնն այն է, որ Զնքուշ ունեցած է, բացի իր վանքէն, միայն Մէկ եկեղեցի – Ս. Կարապետը, որուն մասին ակնարկութիւններ կան 1540էն սկսեալ բազմաթիւ յիշատակարաններու մէջ, այսինքն Թուրքիոյ Զնքուշը գրաւելէն ոչ-առաւել քան կէս դար եաք։ Այս կը նշանակէ նաեւ, թէ յունական պահակազօրքինչ մանցիներու գրաւումէն ալ առաջ, Դ. Հայքը նուաճող մահմեդական Սելճուք-Թուրքմէն-Պարսիկ – տիրապետողներու կողմէ։

4. Օրագրութիւն (1685) Փետրվար ԺԴ (14)... Ասորոյն տէտտուր (հրաման արձակած) Բ. Շարքի պսակելոյ՝ գեղացոց աղաչանաց համար «եւ փետրվար ԺԶ (16) Կարկառցի Ասորոց պսակ»։

5. Ատիչցիները չ եւ ջ գրերն ալ կը հնչէին ձ-ի պէս, նման յունական հնչումի։